

Francia államférfiak és arisztokraták erdélyi útja a XIX. század elején.

Irta: Baumgarten (Bányai) László.

Sohasem róttá annyi francia ember Közép- és Kelet-Európának útjait, mint a XIX. század első felében. A mai kor franciája, ha kedvtelésből utazik, elsősorban saját gyarmataira megy. Üdülni Afrikába, exotikumért Előindiába vagy Indokinába. Az idegen államok közül Angliát kedveli, az ő nyelvét tanulja s legújabbán meg Amerikát járja. A XIX. század elején azonban az újszerűség ingerével nem Amerika hatott, hanem épen a Franciaországtól különböző konstitúciójú keleteurópai nagyhatalmak: Ausztria-Magyarország, Oroszország stb.

A francia mindazáltal nem utazó nép. Abban az értelemben legalább is nem, mint az úri kényelmét magával vivő angol s a hátizsákos német. Ahova megy, cél viszi: az életművész, a kultúrált ember vágya, tudományos, üzleti vagy hivatalos teendőik. Az utat magáért az útért nem szereti. Nem vagabundus természetű. És ebben elsősorban kultúrlény: megállapodott, akinek szellemi élete önmagában is kap legendó eseséget.

A nagy forradalom óta szakadatlan egymásutánban bekövetkező politikai változások azonban egyik régime embereit a másik után tesszik útra. A forradalom lázas eseményei előbb az emigrációt heves ellenakcióra bírják, de a napoleoni fönséges színjáték után már inkább csak kegyvesztettség az emigráció. Egy-két diplomáciai cselszövényen kívül, politika helyett inkább a Voltaire-i tanácsot változtatják meg: „cultiver son jardin“. Vagy ha még éreztek magukban tettvágyat s a saját napjukat még lenyugodni nem, csak beborulni látták: utaztak. Volt közöttük, aki romantikus képzeletével esztétikai meg szentimentális élményekhez juttatta önmagát, de mindez csak járulék volt. Legtöbbjük azzal a szándékkal utazott, amivel ma egy primár kutató egy szakkönyvtárba lép, esetleg egy ideg-therápiái intézetbe vetett bizalommal keverve. Sok van még bennük a Descartes-i utazóból, aki nem könyvekből, hanem a reális élettel kapcsolatba lépve, „a világ nagy könyvéből“ akarja saját tudományát, világképét összeállítani. Bár az „Experimenta“ nagy válfajával többé-kevésbé már mind ismeretségi viszonyban álltak.

Tanulságos amit egyikük, Marmont, útleírásának bevezetésében mond: „Oly rosszul ítél az ember messziről, az elbeszélések annyira kivetköztetik a tényeket természetükből, hogy aki ismerni akarja az

igazságot, keresse azt önmaga, tanulmányozza a helyszínen, megszabadulva, amennyire lehetséges, minden előítélettől, ami meghamisíthatná véleményét. Túlságos gyakran voltam tanuja mások hibáinak, hogysem ne lennék bizalmatlan azok iránt, amiket magam követhetnék el.“

E századelei utazók legértékesebb elemei arisztokraták, államférfiak voltak, legtöbbször mindkettő egy személyben. Mikor egy fordulat visszahozta őket hazájukba, lelkiismeretes könyvekben számoltak be úti tapasztalataikról. Nem egy közülök Erdélybe is eljutott s hű képét adják könyveikben, ha nem is az egykorú Erdélynek, de saját észleleteiknek, ami sokszor jobban eligazítja az utókor emberét, mint egy egykorú szintézis.

Három ilyen útleírást találtam a párisi „Bibliothèque Nationale“-ban. Az egyik 1824-ben, kettő 1837-ben jelent meg először. Mindhárom írója arisztokrata volt. Az első „ancien régime“, a másik kettő „empire“ főnemes. Mindhármat ismeretvágya hozta, de nyugtalansága is, s mindhárom várakozásánál többet kapott ettől a különös provinciától, amelynek neve Bethlen Gábor, Thököly és a Rákócziak óta oly szép karriert futott be a francia köztudatban.

A romantikus és emberbarát Lagarde gróf.

Auguste de Messence de Lagarde (született a XVIII. század második felében, meghalt az 1830-iki forradalom után) „ancien régime“-beli gróf volt s még mint fiatalember úzta ki külföldre a nagy forradalom 1790-ben. Előbb Ausztriában, majd Lengyelországban tartózkodott hosszabb ideig s utazásai közben Magyarországot s Erdélyt is bejárta. Csak 1815-ben tért vissza hazájába, mikor a Bourbonok visszerültek Franciaország trónjára. Közben lengyel költeményeket fordított franciára s eredeti románcokat, ódákat írt, több-kevesebb sikerrel. Útleírásait *Voyage de Moscou à Vienne*¹ c. kötetben adta ki 1824-ben.

De Lagarde gróf minden „ancien régime“-beli volta ellenére sem volt feudális jelenség, s már nem tartozott azokhoz az enciklopédista arisztokratákhoz sem, akik minden réteg közül legmerészebben kacérkodtak a „társadalom-boldogító“ felvilágosodás eszméivel. Inkább a praeromantikusok azon nagy hadába sorozhatjuk, akik társadalmi megnyilatkozásaikban váltották vérré Abbé Prévost, J. J. Rousseau, Bernardin de St. Pierre stílusát. Az érzelmesen-szépet kutató, a realitást képzeletével nemcsak feldozó, hanem le is fátyolozó ember, akinek humanitárius eszméi még át vannak itatva az érzelmesség könnyeivel, bár a nagy sorsfordulat hatása alatt már a legkeményebb valósággal, a morális mellett a gazdasággal is, viaskodnak.

Erdélybe Konstantinápoly felől érkezett, valószínűleg még 1803 előtt. Bukarestet, Pítetst elhagyva, a Vöröstorony-szoroson át kocsizik

¹ *Voyage de Moscou a Vienne par Kiow, Odessa, Constantinople, Bucharest, et Hermanstadt; ou Lettres adressées a Jules Griffith par Le comte de Lagarde.* Paris, 1824, in 8. p. 440.

alkalmi román utitársával, „comte Dudesco“-val, („logothet-maray, grand-chancelier de Valachie“, mint írja), aki Badenbe igyekezett fürdőzni. Tavasz időben érkeznek Nagyszebenbe, s a naplója is ebben a hangulatban íródott.

„Hermanstadt, 1-er Mai.

...Nunc formosissimus annus!“

A Havasalföld kezdetleges építményei után élvezi a jól konstruált, cserepes házakat, a csinos kerteket, „amik oly vidám képet adnak neki, különösen ebben az évszakban, a gesztenyefa sétányt, ahol a szép erdélyi hölgyek bájos formákat rajzoló, festői viseletükben mutatkoznak“ (363. l.).

Br. Bruckenthal könyvtárában, képtárában különösen a tulajdonos tudós gondossága ejti csodálatba, „aki termeinek őrzésébe, tökéletesítésébe ugyanazt az aprólékos figyelmet viszi, mint egy Harlemi (Hollandia) botanikus a tulipánjai gondozásába.“ (368. l.). Meglátogatja az erődítményt is, ami állami fogházul szolgál. „Egészséges helyre építve olyannak tűnt nekem, mint amilyennek Haward kívánta az európai börtönöket; és sem kívül, sem belül nincs meg szomorú rendeltetésének látszata.“ (370. l.). Hamisítatlan romantikus létere nem mulasztja elmeséltetni magának egy katonai fogoly történetét, aki 16 évi börtön után azelőtt 4 hónappal mult ki. Belga fogoly volt, főtiszt. Ártatlannak mondja s a történetből a nő sem marad el, aki évekig látogatta, míg egy szép napon elmaradt. Elmélkedésbe fog, majd kimegy a hantjához és sír. Legalább is úgy írja: „Leültem erre a sirra, amely elhagyott volt, mint én, és sírtam a sorsnak ezen áldozata fölött. Csöndben folytak a szájalom könnyei; minden néma volt körülöttem, egyedül szívem gyorsult verése zavarta a sírnak mély nyugalmát.“ (374. l.)

A temetők általában vonzzák a német szentimentalizmusból táplálkozó romantikusok fiát s később, mint például „Czasswaros“-on nem is említ mást, mint a temetőt. „A vendégfogadó kertjének végén egy elhagyott temető állt, amelynek sírkövei 1640-es felírásokat hordanak. Egyikükre két német verssor volt vésve. Ime, az értelmük: „Ha az erény megvédhetne az elhunyástól, ó, anyám, élnél te még.“ Egy másikon: „Ida, 1712.“ Mily megható szűkszavúság! Ida!!... Anyjától elragadott leány volt, virág, amely bontakozva haldoklik; talán egy szerető, első a légyotton, aki most egyesült élete egyetlen értelmével. A föld, ennek a szeretetkincsnek letéteményese, mintha gondoskodna ezért egyszerű sírjának feldiszipálásáról; összefonódott, hajlékony ágú cserjék bölcsőt formálnak felette; egyszerű, illatos ibolyák bővelkedve nőnek a halmon, amely fedi, és a természetnek ezen áldozati adománya minden évben megújulván, emlékeztet arra a drága díszre, amit elveszített. Extincta amabitur.“

A nagy ellentét, amivel az erdélyi Szászföld szolgál a Havasalföld után, vitába viszi Dudesco gróffal:

„Minden lény élvezi itt a létezését és boldogságban van része. — *Az átmenet erős*, — mondtam a kancellárnak, figyelmeztetve a munkás-csoportokra, akik énekelve itták Erdély kitünő borát. Az önök paraszt-

jai kimerülnek a munkában, anélkül hogy valaha is remélhetnék az önök kapzsiságának kielégítését: rendezett barmok az állat és az ember közé helyezve, s hogyha nincs is pallós-joguk, egy elnyújtott büntetés csak megtízszerezi a haláltusájukat: ezért is a pillanat ösztönétől indítva, ezek a szerencsétlenek föláldozzák a jólétüket egy átmeneti élvezetnek.“ (347. l.)

Erdély különös néprajzára is sor kerül, de anélkül, hogy a kérdés mélyebb tanulmányozására sarkalná: „*Erdély talán Európa összes tájai közül egyedüli, amely oly kevésbé kiterjedt területen, oly nagyszámú különböző nemzetet gyűjt egybe. Tizenkettőt is számolnak közülük, egymástól teljesen különbözőket, akik őrzik nemzeti szellemüket, viseleteiket, külön szokásaikat és jó megértésben élnek egymással*“ (u. o.).

Marosvásárhely, Szászsebes, Alkenyér, Szászváros, Déva a további állomásai. A dévai várat megbámulja, de ami ott marasztaná, nem a történelem: „Kevés ideig álltunk meg Déván, de eleget ahhoz, hogy megjegyezzük, hogy a nők arca, viselete, magatartása az utast hosszabb tartózkodásra is ráveheti.“ (383. l.)

Az emlék szépíti előtte a vidéket. A képzelete idegen földön nem sokat törődik a történelmi tényekkel, s a török csaták marosmenti színhelyét hamar kapcsolatba hozza a kuruc harcokkal, amik Erdélyt Franciaországban különösen ismertté tették: „Szép és termékeny síkságon haladtam át, erdős hegyektől körülvéve, az erdélyi fejedelmek osztrákok elleni harcainak színhelyén. A Ragotziak, Tékeliak és annyi magyar hősnök emléke kötődött azokhoz a helyekhez, ahol Lipót császár ellen országuk függetlenségét védték.“ (388. l.)

Temesvárt épen Schiller „Haramiák“ c. darabját adják. S Lagarde jól vágó, világos francia észjárásával nem sokat teketóriázik a kritikával: „Amennyire meg voltam elégedve a színészek játékával, annyira bántott a dráma erkölestelensége, hiszen ez valódi gyilkos-iskola.“ Itt is a kerteket, a parkokat dicséri, „de ez a szép kép nincsen minden árny nélkül; ami ezeket különösen díszteleníti, az a kevésszámú szép nő: alig talál az ember hús közül egy meglehetőset. Nem így volt ez Hermanstadtban, ahol ugyanannyi közül alig találkoztunk két csunyával.“

Nem tagadja meg francia mivoltát. Véleményében van valami gyermekies őszinteség. Igénytelen és mégis finom, ahogy ezeket a megfigyeléseket a komoly leírások közé, mint valami élénk ecsetvonásokat, odaveti.

A hadvezér Marmont, Raguzá hercege.

Auguste-Frédéric-Louis Viesse de Marmont (1774—1852) Raguzá Napoleon által kreált hercege, Franciaország marsallja s az Institut tagja volt. Egyben a XIX. század első felének egyik legproblématisabb alakja. Némileg Görgeyre emlékeztet. Bonaparte seregeiben tűnik föl s 23 éves korában, az olasz hadjárat után, már brigádparancsnok. Egyiptomban, Alexandriában főszerepet visz, tüzértábornok lesz, s a kialakulófélben levő napoleoni birodalomban ő az „Illir tartományok“

főkormányzója, amihez az empirei hierarchia a „duc de Raguse“ címet ragasztja.

Dalmáciai tevékenysége megmutatta, hogy nemcsak mint hadvezér, hanem mint konstruktív polgári vezető ember is megállta a helyét. Háromszáz kilométeres utat épít s a dalmáciai partokat ő teszi ezzel járhatóvá. A végén azonban „árulásban gyanús“ címen mindinkább háttérbe szorítják. A csatatéren, az államszervezésben mindig kivágta magát, de a politika hálóiba beléveszett. Egy-két népszerűtlen szereppel a közvéleményt is maga ellen fordítja. Mindinkább royalista körök felé hajlik s a száz napos uralom alatt XVIII. Lajost követi. Watterlo után már hiába érik újabb kitüntetések, a királyi kegy legjobb módja a nép kegyvesztésének. 1830-ban, a júliusi napokban, a párisi haderők vezére lesz s ezzel végleg gyűlöletet kelt maga iránt. Félrevonul a közélettől, külföldre megy, Bécsbe, ahol, mint mondja, „nyájas vendéglátás jutott részemül s az életem békésen s egyhangúan folydogált, midőn régi munkáim emléke s megmaradt erőmnek érzése fölkelte a vágyat bennem, hogy *életemnek új érdeket adjak*, hogy tanultságomat növeljem, s eleget tegyek a kíváncsiságnak, amit fölkelte bennem *az emberi társadalom, amelynél minden egyes nap változást jelent, s amely, úgy látszik, új sors felé halad*“.

Modern pszichologus ezt talán úgy mondaná: menekülés a tudásba, a visszavonuló ember kapaszkodása a körülötte levő dolgokba, kényszerű érdeklődés teremtése, nehogy végleg önmagába, a nirvánába sülyedjen. De ez mást is jelentett nála: jelentette egy szétbomló társadalmi rendszer nagyja részéről az új sorsnak felismerését, aminek már ő nem ura, de amely előtt gögijében nem akart vakon elmenni, amelybe látni akart.

Utazni kezd, bejárja Ausztriát, Magyarországot, Erdélyt, majd Törökországot, Palesztinát, Szíriát. Utleírása 1837-ben jelenik meg Párisban.² Egy küzdelemben, sikerben, tragikumban gazdag élet tapasztalatai után élményei annál színesebbeknek tűnnek föl.

Hozzánk nem véletlenségből jutott, mint manapság esnék meg, még csak nem is kényszerűségből. Odesszába akart menni, s választhatott volna Galícia vagy Magyarország és Erdély közt. „*De az utóbbi országok sokkal hatalmasabb érdeket ajánltak. Mert telve vannak jövővel, mérhetetlen gazdagság elemeit zárják magukba és arra vannak rendezve, hogy az Ausztriai ház hatalmának főbázisát képezzék*“ (3. l.). (Ma csak az „Ausztriai ház“-at kellene behelyettesíteni az új frazeológia egyik kifejezésével, — pl. Dunai államok — hogy szavai mai aktualitásokat is elnyerjék.)

Ő is az Alföldről Karánsebesen át Mehádiára megy előbb, a híres fürdőhöz, de onnan már nem a Maros völgyén, hanem a Vaskapún át jön be Erdélybe. Várhelyt, Hátszeget, Dévát érinti, Vajdahunyadi várát lelkes szavakkal írja le, akárcsak Lagarde gróf, de mint vérbeli katona és gyakorlati tudományokkal is foglalkozó férfiú, a Hunyad-megyei vas-és széntelepekre még hosszabban tér ki.

² *Voyage de Maréchal, duc de Raguse*. Paris, 1837, p. 402. in 8.

Báró Nopcsa főispán igazítja útba s a közeli erdélyi választásokról beszél neki. Abban a korban vagyunk, amikor az abszolút kormányzások és forradalmak lezajlása után a polgári parlamentarizmus kezd Európaszerte kialakulni. „Ugy hittem, hogy Kelet felé irányítva lépteim, megmenekülök ettől az oly egyhangú beszéd tárgytól és mégis követett. Valóságos európai betegség a népeknek ez a szükséglete, hogy belévegyüljenek a közügyekbe s a szuverén hatalom gyakorlásába avatkozzanak. Néha a körülmények mintha kötelességként rónák rájuk ezt, de gyakran a beteg népek, akik így keresik a gyógyulásukat, csak a bajaikat nehezítik, ahelyett, hogy rátalálnának jólétükre“ (131. l.).

Szavaiban nem annyira a feudálizmus sír vissza, mint az erőskezű napoleoni uralom hadvezére mond véleményét, s talán azért nem hallszik oly idegenül nekünk, akik, diktátorok korában, a parlamentarizmus tehetetlenségéről napról-napra hallunk értekezéseket.

Mint elődje, Marmont sem feledkezik meg Erdély népi összetételét jellemezni: „A fejedelemség népessége élő emléke annak a mozgalomnak, amivel a századok a különböző népekre hatottak. *Sehol sem talál az ember hasonló keveredést; győzők, legyőzöttek és telepítvények, akiknek története ismeretlen és eredete bizonytalan. A sors kódének képe, generációké, akik nem tudják honnan jönnek és hová viszi őket az idő*“ (136. l.).

Nagyszében neki is állomása s meglepéssel talál reá ő is a századok között Középeurópa szokásaira, iparára. Épen akkor érkezik, mikor Ferdinánd főherceg, a császári biztos, a diétát megnyitja. „A feladat, amit betölteni jött, nehéz. *Jó sok ellentétes érdek vár összeegyeztetésre ebben az országban, és ami még nehezebb dolog, lecsillapítani a bizonytalan forrongást, ami minden elmére hat; tárgy nélküli nyugtalanság, mivel a célja probléma még azok számára is, akik, úgy látszik, mindent irányítani akarnak*“ (145. l.).

Gyulafehérváron át halad, akárcsak kortársa, D'Haussez báró, de sokkal több türelemmel ír róla, mint a miniszter, akinek politikai multja az úti atmoszférát is nyugtalan utórezgésekkel kísérte. Mindenről szól, amit reális látásával szükségesnek tart. Sőt Zalatnát megjárva, több oldalas beszámolót ad az aranygyártás módszeréről is, józan kritika kíséretében.

A vidék szépségeivel szemben sem érzéketlen, anélkül azonban, hogy a hangulati elemek elvonnák figyelmét a reáliáktól. A Maros völgyéről például a következőképen ír: „A völgy tovább is tökéletes szépségű. *Ez a vidék semmi kívánni valót sem hagyva maga után, ha a hegyeket koszorúzó erdők szebb természetűek lennének; de felismeri az ember, hogy semmiféle védőgondoskodásban nem részesülnek.*“

Kolozsvárról is könnyed leírást kapunk, rövid, világos mondatokban. Báró Jósika fogadja, „a tartomány polgári kormányzója, aki engem gondjával, figyelmével halmoz el; épen nagy elfoglaltságban volt a megnyiló diéta miatt. Felesége, Jósika bárónő, jelentékeny szellemű, előkelő személynek tűnt nekem: a családja nagyon ajánlatos és rendkívül érdekes; Jósika úr sokat foglalkozik földműveléssel a földjein, és a város szépítésével. A javításnak, a rendezésnek ez az ízlése, amely oly

mindennapi Franciaországban, Európában általános lett: a jelenlegi európai társadalom egyik jellegéhez tartozik...“ „Kolozsvárt találtam Pístor generális városparancsnokot, aki hajdan hadifoglyom volt; meglátogatott és megköszönte a jó bánásmódot, amiben részesítettem.“

Rövid, precíz, katonás. Egyszerű sorai fölött is a hadvezér lelkiismerete kommandéroz.

D'Haussez báró, az államférfiú.

Charles Lemarcher de Longpré baron d'Haussez (1778—1854) már kritikussabb fő s írásaiban is megnyilatkozik a nagy koncepciójú államférfiú. Erősen royalista családból származva már 18 éves korában özszeesküvésben vesz részt. A császárság alatt báróvá és Neufchâtel város, szülővárosa, maire-jévé lesz. 1814-ben a Bourbonok pártjára áll s a második restaurációkor már a parlament tagja. 1829-ben a Polignac-minisztériumban a tengerészeti tárcát nyeri el s ő készíti elő az *afrikai expedíciót Alger elfoglalására*. Működése alatt élénk gondolkozásmódról, erős intelligenciáról tett tanuságot. 1830-ban, a júliusi forradalom alatt, Angliába menekült s odahaza „per contumaciam“ életfogytiglani fegyházra ítélik. Ő ezalatt bejárja Olaszországot, Svájcot, Németországot, Ausztriát, Magyarországot, Erdélyt. Hazájába térve, visszavonul a közélettől s politikai, közigazgatási iratai, meg útleírásai szerkesztésére szenteli hátralevő idejét. *Alpes et Danubie*³ c. kétkötetes művét, amelyben erdélyi útját is elbeszéli, 1837-ben adja ki. Műve több kiadást is ér.

D'Haussez báró, ellentétben Lagarde gróffal, Magyarország felől jött Erdélybe. Állomásai: Temesvár, Mehádia, Orsova, Lugos, Déva s aztán Nagyszeben. Innen Gyulafehérvárt érintve, utazik Kolozsvárra, sőt megszáll néhány erdélyi főúri familia vidéki kastélyában is.

Nem elégszik meg holmi részletleírással. Az erdélyi probléma hosszabban is foglalkoztatja s Erdély jövője fölött is elgondolkodik. „Erdély, amely a földnek egyik legszebb, leggazdagabb és legboldogabb országa lehetne, mindebből semmire. Rossz állapotának okai számosak“ (II. 303. l.).

Először a gazdasági okokat veszi sorra: „A piac teljes hiánya mezőgazdasági termékek számára...“ Éles szemével meglátja a helyes földbirtokreform szükségét is. „A földbirtokrendszer nagyon kellemetlen módon érezteti hatását. Itt mindenkinek van, sőt túlsok is, mert senkinek sincs módjában, hogy hasznot húzzon abból, amiye van, birtoka kiterjedése arányában“ (II. 305. l.).

A bajok orvoslására is talál módozatot: „Az egyetlen eszköz a bajok csökkentésére a lakosság számának növelésében és egy oly ipar teremtésében lenne, amely megadná a mezőgazdaságnak a fogyasztási többlet segítségét s amit ez nem késne viszonzni neki. A szükségletek

³ *Alpes et Danube ou Voyage en Suisse, Syrie, Hongrie, et Transylvanie*. Par le Baron d'Haussez. Pour faire suite au Voyage d'un Exilé. I. (p. 405.) II. (p. 362.). Paris, 1837, in 8.

egyike a társadalom életföltételeinek. Ő általuk születik, áll fenn és sarkaltatik a tömeg, valamint az egyén morális energiája. Egy szükséglet nélküli nép sohasem fog kijutni ebből a zsidbadtságból“ (II. 306—307. l.).

Erdély néprajzi összetettségének gazdasági meg kulturális következményeire is kitér. „*Ez az Európában majdnem egyedül álló népgyülekezet, amely nem keveredik, következményeiben megfigyelésre kész-tető tény*“ (II. 313. l.). Szóba hozza a nemzetiségek mozgolódását, s mint az egység-állam híve, azért is, mert francia, s azért is, mert korának fia, vétkül rójja föl ezt a centrifugális mozgalmat az állam egyetemének felvirágzása nevében. Ma már természetesen az erőszakos nivelálás helyett a külön értékek és színek egy koncertbe vonását hirdetné ugyanaz az államférfiú, ugyanazon általános érdekek nevében. Nem minden tanulság nélküli azonban bírálata a népi, nemzeti értékekhez való ragaszkodás azon fajtájáról, amely a nemzeti jövőt is csak múltbeli elemekkel tudja elképzelni, s direktiváknak is csak azokat fogadja el, az új életformák teljes mellőzésével. „Ami leginkább feltűnik itt, az a fajok erkölcsi haladásának teljes hiánya. Mindenik úgy őrzi szokásait... babonáit, mint oly eszközöket, amelyek megvédik majd egy rettegett összeolvadástól. Csakhogy maradjon az, ami mindig volt, elfogadja a nyomornak és tudatlanságnak azt az állapotát, mit az előző századok hagytak reá. Örömmel alázkodik meg előtte, mert a nemzetiségnek egy jelét látja benne. A dolgok ily állapota közt a művészetek, az ipar nem érhetnek haladást“ (u. o.).

A reális látás könyörtelensége nyilatkozik meg szavaiban. Szigorúan megbírálja elmaradt városrendészetünket, falvaink erkölcsi nyomorát, tisztátalanságát. Nem csoda, hisz a vidék is más volt, ami Nagyszebentől Kolozsvárig kísérté, mint a Lagarde gróf által megtekintett Szászföld. Ezzel szemben nagy elismeréssel szól a Kolozsvárt talált kulturális tűzhelyről: „Több olyan szalonban megfordulva, ahol a társadalmi magasságok gyűlnek össze, ítéltettem arról a fokról, amit itt a civilizáció elért. *Itt az idegen Párisban, Londonban vagy Bécsben képzelheti magát: ugyanaz a tónus, ugyanazok a beszélgetések, ugyanaz az öltözék; a francia nyelvben mindenki jár-tas*“ (II. 337. l.). „Látszott, hogy szeretnék, ha néhány sort áldoznék annak a vidéknek, amely oly vendégszerető volt velem szemben. Hálám megelőzte ezt az óhajt; képes lett volna-e szükségét nem érezni annak, hogy megnyilatkozzék? Elhallgathatná-e azt a vendéglátást, ami Temesvárt, Mehádián, Hermanstadtban, Klausembourgban, s azokban a kastélyokban várt engem, ahol megállásra késztettek? *Elhallgathatná-e azokat a fogadtatásokat, amelyek bájukkal Franciaországot juttatják eszembe; siető kedvességükkel régi barátságot hitettek el velem és majdnem a család gondolatáig vitték volna az illuziót, ha néhány nappal több telt volna el. Feledni erdélyi vendéglátóimat? Soha. Minden emlékezetnek leghivebbjét őröm, a hálát*“ (II. 340—341. l.).